

Д. П. Куштан

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРКАСАХ У КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЙ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ МІСТА

Стаття присвячена проблемі встановлення віку міста Черкаси. Приводяться основні теорії походження міста. З'ясовано, що «офіційно» затверджене у 1986 р. 700-ліття Черкас не знаходить жодних археологічних підтверджень. Натомість все вказує на те, що місто з'явилося на 80—100 років пізніше — у другій половині XIV ст., як південно-східний форпост литовської колонізації після битви на Синіх Водах (1362 р.).

Ключові слова: Черкаси, 700-річчя, Середньовіччя, археологічне датування, Велике князівство Литовське.

Вступ. Зазвичай, визначення віку населеного пункту — справа досить складна та дискусійна, особливо, коли його заснування не було засвідчено документально. Існують два шляхи. Перший — пошук в історичних документах першої згадки про місто, другий — археологічні дослідження та визначення його віку на основі датованих комплексів. Але й тут існують значні ризики, пов'язані з суб'єктивністю та помилковістю деяких «доказів». Хиба може статися, коли історики віддають перевагу легендарним свідченням, відсуваючи документальні на другий план. Легенди та перекази аж ніяк не можуть претендувати на безумовну історичність, на відміну, наприклад, від юридичних, ділових чи господарчих актів. Археологічні матеріали також, на жаль, дають простір для спекуляцій — це й недосконалість типології (наприклад при датуванні керамічних виробів) чи значна похибка при визначенні віку (навіть наявність у комплексу нумізматичних знахідок не гарантує точного датування).

Черкаси — місто на Дніпрі з багатовіковою історією. Пошуки відповіді на питання про час заснування міста напряму пов'язані з пробле-

мами, якими займався Михайло Петрович Кучера: дослідження пам'яток післямонгольського часу на Київщині та Поділлі, розробка типології середньовічної керамічного посуду тощо. Питанням про час заснування Черкас задавалися багато істориків принаймні з XVIII ст. (найперші спроби датовані серединою XVI ст. — легенда з «Опису Канівського замку» 1552 р.). Ще Леонтій Похилевич у середині XIX ст. змушений був констатувати: «*Походження міста Черкаси вкрите мороком невідомості, подібно до інших стародавніх міст наших*»¹ (Похилевич 1864, с. 610). Всі попередні дослідження, засновані на інтерпретаціях історичних і писемних джерел, породили масу різноманітних теорій. Навіть затвердження «офіційної» дати заснування міста — 700-річчя у 1986 р. — не додало переконливих аргументів. Зрозуміло, що останнє слово в цій дискусії мало б належати результатам археологічних досліджень.

Саме на археологічних матеріалах, а також на критичному аналізі історичних джерел, були засновані висновки авторів монографії «Археологія та рання історія Черкас» Д. Куштана та В. Ластовського (2016), згідно з якими місто постало принаймні на 80—100 років пізніше офіційно затвердженої дати. Втім, ці висновки були сприйняті доволі стримано — більшість черкашан цілком влаштовувала стара концепція (напевне більшого б ентузіазму викликало подавлення віку Черкас, ніж його омолодження). «Стара гвардія» місцевих істориків і краєзнавців взагалі сприйняла перегляд дати заснування міста, як намагання «молодих» істориків-ревізіоністів («вискочок-дилетантів з науковими ступенями») привернути до себе увагу, або як зараз модно казати: «хайпанути». Зро-

зуміло, для того, щоб довести свою точку зору та остаточно аргументувати хибність «700-річчя» однієї книжки замало, але рано чи пізно з цим таки прийдеться змиритися...

Запропонована стаття є спробою здійснити аналіз наявних археологічних матеріалів доби середньовіччя та їх співставлення з основними теоріями походження Черкас. Тим більше, що за останні десятиліття археологічна джерельна база поповнилася значною кількістю нових знахідок, виявлених під час розкопок у місті.

Історія археологічних досліджень середньовічних пам'яток у Черкасах. Початок вивчення середньовічної археології на території Черкас можна віднести до кінця XIX ст. Насамперед це стосується фіксації випадкових знахідок давньоруського та післямонгольського часів, опублікованих істориком В. Антоновичем у праці «Археологічна карта Київської губернії» (1895). Наступна значна подія — виявлення у 1921 р. монетно-речового скарбу XIV ст. в с. Василиця коло Черкас (зараз — у межах міста). Збереженням і оприлюдненням цього скарбу завдячуємо уповноваженому Черкаського комітету Окркопису Олександрові Олександріву (Василицький... 1926).

Початок археологічних досліджень у середмісті пов'язаний із діяльністю краєзнавця-археолога М. Пономаренка: у 1953 р. очолювана ним експедиція «Замкова гора» здійснила розкопки та шурфування в районі Троїцького городища на місці суч. Пагорб Слави (дослідник помилково вважав це городище первинним черкаським замком, насправді ж тут у XVII—XVIII ст. існувала фортеця «польського» часу). На початку 1970-х рр. інший місцевий краєзнавець, архітектор С. Рець, виявив на території міста ще два городища з середньовічними матеріалами: в уроч. Шпиль (територія парку Сосновий бір) та на Дзеленьгорі — місці, де згодом було локалізовано черкаський замок «литовського» часу (кінця XIV — початку XVII ст.). У розвідках 1971 р., окрім С. Реця, приймали участь: київський археолог О. Приходнюк, краєзнавець М. Пономаренко та співробітниця обласного краєзнавчого музею Л. Пономаренко (Приходнюк 1971; Приходнюк, Пономаренко, Рець 1974, с. 91—92). Тривало також поповнення середньовічних матеріалів за рахунок випадкових знахідок. Так, на березі Дніпра коло Пагорба Слави знайдено джучидський дирхем хана Джанібека, карбований у 1352/53 рр. (Шостопап 2007, с. 49). На дніпрових пагорбах у межах міста виявлено мідний хрест та срібну джучидську монету хана Шадібека (1399—1407) (Котляр 1971, с. 88).

У 1981 р. М. Пономаренко очолив експедицію «Черкаси», діяльність якої була приурочена до підготовчих робіт по святкуванню ювілею міста. Серед об'єктів, на яких проводилися розкопки та шурфування, були ті, що розташовані в історичній частині Черкас: територія, прилегла до колишнього замчища на Пагорбі Слави, уроч. Парк (нині сквер ім. Богдана Хмельни-

цького), Дзеленьгора. Експедиція виявила археологічні матеріали (переважно кераміка), невелика частина яких датована XIV—XV ст. (Пономаренко 1981). Наступного 1982 р. з цими пам'ятками та колекцією знахідок ознайомилися співробітники Черкаського загону Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом В. Петрашенка (1982). Після святкування 700-річчя Черкас у 1986 р. археологічні дослідження на середньовічних пам'ятках міста на ціле десятиліття припинилися. Лише у 1996—1998 рр. завдяки діяльності археолога-аматора С. Реця було виявлено комплексну пам'ятку (поселення та могильник) Василиця, а також проведено дослідження на городищі в уроч. Шпиль (Рець 1996; 1997; 1998). Середньовічні матеріали з цих пам'яток автор досліджень помилково датував давньоруським часом. У 1999 р. Д. Куштан продовжив дослідження на могильнику Василиця (Куштан 1999, с. 9, рис. 16—20).

Новий етап вивчення середньовічних пам'яток на території Черкас пов'язаний із роботами автора даної статті, які він проводив на території міста, очолюючи експедицію Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації, з 2016 р. — Черкаську експедицію ІА НАН України. У 2002 р. в ході масштабних розкопок на місці будівництва підземних гаражів у дворі багатоповерхівки по вул. Смілянській, 2, на території посаду Черкаського замку (Дзеленьгори), виявлено цілий комплекс побутових об'єктів (господарських ям, споруд та жител), що належать до двох хронологічних горизонтів: литовського (друга половина XV — XVI ст.) та польського (XVII — початок XVIII ст.). Втім, у звіті та попередніх публікаціях автор припустився помилки в датуванні горизонтів, подавши їх на одне століття (Куштан 2006). Також матеріали XV—XVI ст. були виявлені під час невеликих розкопок та шурфувань у межах посаду середньовічного замку на Дзеленьгорі у 2003—2010 рр. (узв. Старособорний, 3; Куштан, Овчинников 2003, с. 29—30, рис. 33; Куштан 2010, с. 4—6, рис. 2—4). Найбільш плідним виявився сезон 2020 р., коли, нарешті, видалася можливість для проведення розкопок на самому «литовському» замчищі на Дзеленьгорі (узв. Старособорний, 32/1; вул. Байди Вишневецького, 2). Більша частина виявлених об'єктів і знахідок відноситься до кінця XV — початку XVII ст., але були виявлені також матеріали межі XIV—XV ст., пов'язані з початками Черкас (Куштан 2020, с. 12—38).

На території міста наразі відомо понад два десятки пам'яток археології: від мезоліту до ранньомодерного часу. Серед них чільне місце займають середньовічні пам'ятки, що мають безпосереднє відношення до ранньої історії міста: городища Шпиль та Дзеленьгора, поселення та могильник Василиця (рис. 1). Особливо важливе значення для з'ясування часу заснування Черкас має замчище на Дзеленьгорі, яке є історичним «ядром» міста.

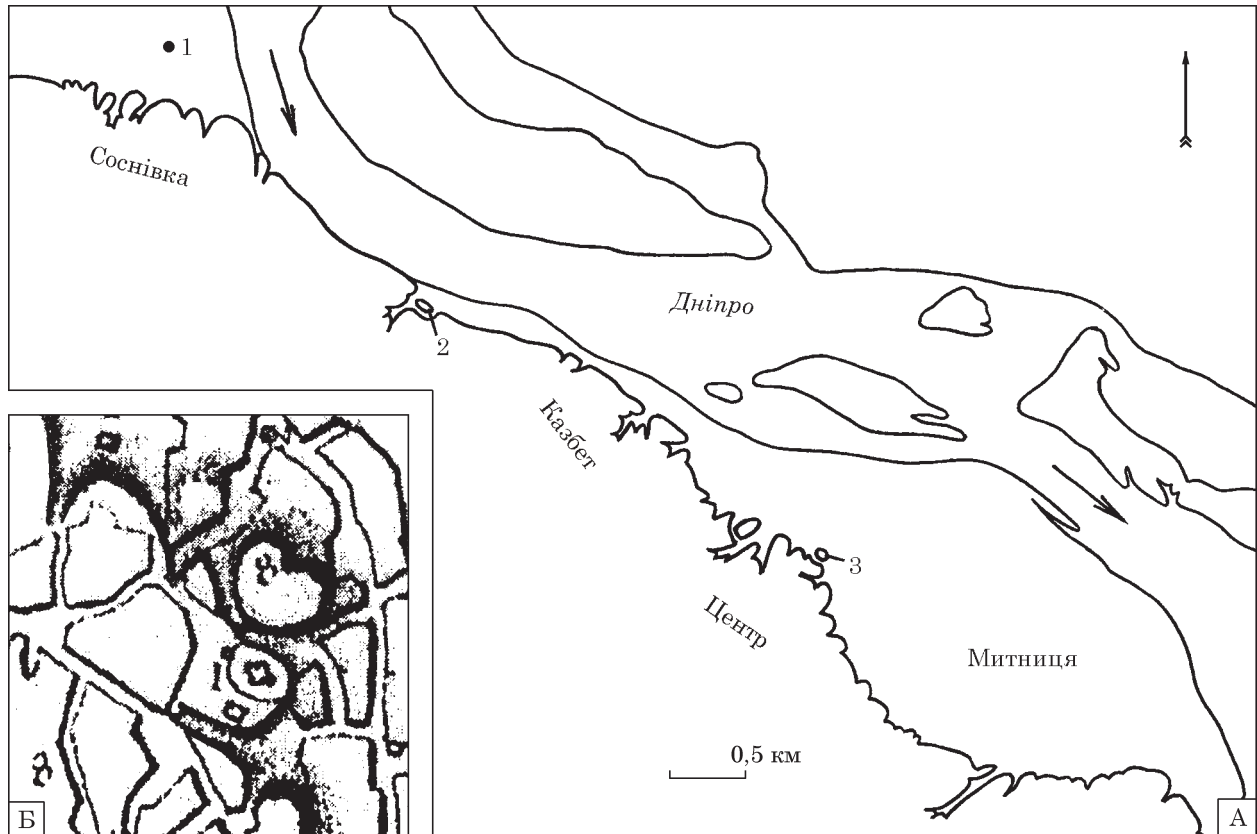

Рис. 1. Пам'ятки кінця XIV — початку XV ст. на території м. Черкаси: А — розташування пам'яток, обриси берегової тераси та русла Дніпра — за планами міста першої половини XIX ст. (1 — поселення та могильник Василиця; 2 — городище Шпиль; 3 — Дзеленьгора — «литовський» замок); Б — Дзеленьгора на плані міста 1800 р.

Основні теорії походження міста. Якщо відкинути відверто фантастичні теорії про походження Черкас у передісторичну добу (Черкаси — «Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавілон» та Черкаси — Гелон — Родень, за С. Рецем), маємо три основні концепції. За першою місто було засноване у давньоруський час (X—XII ст.). За другою версією (вона є офіційною) Черкаси з'явилися у післямонгольський час (у 1280-х рр.). Відповідно до третьої (її дотримується й автор статті), місто постало в результаті експансії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) не раніше 1362 р. (після Синьоводської битви).

Прибічники давньоруськості міста спираються в основному на дві теорії: «чорноклобуцьку» та «касоцьку». Перша говорить про те, що засновниками Черкас стали чорні клобуки — збірна назва тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв та ін.), які у другій половині XII ст. осіли на південному прикордонні Давньоруської держави та складали її допоміжні військові сили в протистоянні з кочовим світом Дикого поля (у першу чергу — з половцями). Основний аргумент апологетів цієї теорії — текст Воскресенського літопису (середина XVI ст.), де після згадки про чорних клобуків значиться: «еже зовутся Черкасы» («котрі зуться Черкасами») (ПСРЛ 1856, с. 56). Але аналіз більш давніх літописних списків (Лаврентіївського,

Іпатіївського) свідчить, що це є пізньою вставкою. Тим не менше, дана літописна фальсифікація сподвигла російського історика початку XIX ст. Миколая Карамзіна поставити знак рівняння між чорноклобуцькими племенами та козаками-черкасами, а також пов'язати з ними появу Черкас (Карамзин 1819b, с. 393—395). Таку версію походження міста згодом розвили М. Погодін (1857, с. 207—208) та М. Маркевич (1842, с. 7—8). Ці ж погляди відбилися в працях істориків другої половини XIX ст.: П. Куліша, Е. Руліковського, Л. Похилевича, М. Володимирського-Буданова. Водночас, проти них висловилися М. Максимович, В. Антонович та М. Грушевський. Тим не менше, «чорноклобуцька» теорія походження козаків та міста Черкаси благополучно культивувалася й за радянських часів. Її adeptами була й частина черкаських істориків і краєзнавців (Тканко, Найденов 1958, с. 3; Сердюк 1980). Краєзнавець-археолог М. Пономаренко, який спершу теж був прибічником цієї версії походження Черкас, згодом змінив свою думку, в т. ч. через відсутність археологічних знахідок давньоруського часу на території міста (Пономаренко 1991, с. 68; Куштан 2018a, с. 52). Активним критиком «чорноклобуцької» теорії походження Черкас виступив черкаський історик Ю. Мариновський (1991, с. 62—65). Ну й, нарешті, основним аргументом, що робить дану версію неспроможною, є те, що основні археоло-

гічні пам'ятки, пов'язані з чорними клобуками (городища, поселення, могилиники), знаходяться достатньо далеко на північний захід від Черкас — у Пороссі (Плетнева 1973, с. 24—28).

Прибічники «касозької» теорії походження Черкас стверджують, що Черкаси були закладені ще раніше: у Х—ХІ ст. Вони вважають, що засновниками міста стали вихідці з Північного Кавказу — племена касогів (давня назва адигів-черкесів). Як і «чорноклобуцька» версія, «касозька» з'явилася в результаті вільного трактування руських літописів. У найдавніших варіантах літописів (Лаврентіївському, Воскресенському та ін.) в контексті походу київського князя Святослава Ігоровича в Приазов'я (на Дон і Кубань) у 965 р. сказано: «...одоле Святославъ Козаромъ и град ихъ Белувежю взя. Ясы победи и Касогъ». В пізніших літописних списках (наприклад, Іпатіївському) після цієї фрази додано: «и прийде ко Києву» («і прийшов до Києва») (ПСРЛ 1843, с. 139—140). В Ніконівському зводі (ХІІІ ст.) вся ця інформація переінакшена літописцем: «и Ясы победи и Касоги, и приведе къ Киеву» (ПСРЛ 1862, с. 31). Ця вільна інтерпретація (заміна дієслова «прийшов» на «привів») й послужила відправною точкою для появи «касозької» теорії. Вже у другій половині ХІІІ ст. в пізній редакції «Руського Хронографа» інформація про перемогу Святослава над північнокавказькими племенами касогів трансформувалася в звістку про депортацію частини переможених до Києва (ПСРЛ 1914, с. 163—164). Остаточно оформив цю фантазію в історичний «факт» російський історик ХІІІ ст. В. Татищев (1773, с. 45, 392—393). Далі її розвив О. Рігельман, стверджуючи, що українське козацтво походить від північнокавказьких касогів («Косаків»), які з середини Х ст., нібито, проживали по Дніпру (Рігельман 1847, с. 9—10). Втім, таке трактування літописного сюжету викликало серйозні заперечення. Так, М. Карамзін слушно зауважив: «в літописах немає жодного слова про те, що Святослав переселив Касагів і Ясів у Київ» (Карамзін 1818, с. 155).

Також касоги згадуються в зв'язку з іншими літописними подіями, які відносяться до 1022—1023 рр.: онук Святослава Мстислав Володимирович на прізвисько «Хоробрий», князь тмураканський пішов війною «на Касогъ» і переміг їх, здолавши у двобої касозького князя Редедю. Наступного року з дружиною, до якої долучилися союзники: хазари і касоги, він вирушив на відвоювання великокнязівського київського столу в свого брата Ярослава Володимировича (ПСРЛ 1846, с. 63—64). Ці події, описані у давніх літописах, лягли в основу нового міфу про те, що Черкаси з'явилися на початку ХІ ст. завдяки касогам, яких князь Мстислав, нібито, привів на завоювання Києва. Провідником цієї ідеї став географ (!) П. Гудзенко, який стверджував, що князь Мстислав Хоробрий поселив касогів на Дніпрі та заснував Черкаси, які стали центром (!?) його удільного князівства (Гудзен-

ко 1959, с. 43.). Насправді центром уділу князя Мстислава став Чернігів, і його влада ніколи не поширювалася на Правобережжя. Попри абсурдність «версії» П. Гудзенка, вона знайшла своїх послідовників, а деякі черкаські історики та краєзнавці навіть обстоювали ідею, що Черкаси з'явилися, як не 1000, то 950 років тому (Сердюк 1980; Сизоненко, Сизоненко 1980). На початку 1980-х рр. опозицію цим «русистам» склав М. Пономаренко, який аргументовано довів хибність «касозької» теорії заснування міста (Пономаренко 1991, с. 68; Куштан 2018а, с. 52). Згодом спеціальну статтю, присвячену розвінчання цієї теорії написав черкаський історик Ю. Мариновський (1999).

До післямонгольського часу відносять заснування Черкас прибічники «черкеської» теорії. Вона оформилася у другій половині ХІІІ ст. завдяки працям російських імперських істориків В. Татищева та І. Болтіна. Перший «обіграв» оповідь про мешканців «Охматових слобід», котра міститься у Воскресенському, Лаврентіївському та Ніконівському літописах: у 1283 р. баскак Охмат, який узяв на відкуп увесь Курський край (схід Чернігово-Сіверщини), заснував дві слободи, мешканці котрих вдалися до грабунків, через що рильський князь Олег розігнав їх. Татищев дофантазував, що, нібито, цими розбійниками були черкеси, які після вигнання «на Дніпро переведені, й град Черкаси побудували» (Татищев 1769, с. 455). Цю ж ідею переказав і «вдосконалив» І. Болтін (1788, с. 344—345). Історик М. Карамзін сприйняв ці звістки, як відверті фантазії авторів: «Болтін пише (...), що жителі Охматових слобід були Черкаси і називалися Козаками; що вони втекли до Баскака в Канів і збудували містечко Черкас, та ін. Чи можна так сміливо вигадувати?» (Карамзін 1819а, с. 95). Проігнорували вигадки Татищева-Болтіна й авторитетні історики ХІХ — початку ХХ ст. В. Антонович та М. Грушевський. Втім, татищевська містифікація благополучно пережила радянські часи і залишається популярною й до сьогодні. Подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси» лише на перший погляд здається очевидною, бо з таким само успіхом можна стверджувати, що назва українського Маріуполя походить від племені марі, які мешкали в Поволжі. Годі й казати, що жодних археологічних чи етнографічних підтверджень присутності північнокавказьких черкесів на Черкащині немає. Але саме «черкеська» теорія появи Черкас стала панівною при виборі офіційного дати заснування міста — нею призначили 1286 р., щоб відсвяткувати 700-річчя у 1986 р. (сост. Береза и др. 1986, с. 3—4, 34). Відсутність будь-яких згадок про черкесів та Черкаси у першоджерелах — руських літописах, які «коментували» російські історики, — робить цю теорію абсолютно безпідставною. Її невідповідність підтверджується й відсутністю археологічних знахідок кінця ХІІІ — початку ХІІІІ ст. на території міста.

За «литовською» версією, Черкаси з'явилися у другій половині XIV ст. Передумовою цього стала перемога литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над Золотою Ордою в битві на Синіх Водах у 1362 р. (р. Синюха на суч. Кіровоградщині). Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що вже наступного року відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Золотою Ордою. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних теренах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом (Куштан, Ластовський 2016, с. 175—176; Куштан 2019, с. 92—93). Зв'язок ранніх Черкас саме з Подільською землею, а не Київською є доведеним — це наслідок того, що територія, де постало місто, знаходилася поза межами Києво-Руської держави (Грушевський 1891, с. 50—52, карта; Білецька 2004, с. 80—81, карта 2; Михайловський 2017, с. 81). До перших достовірних писемних згадок про Черкаси відноситься «Список руських міст дальніх і ближніх», створений у період між 1387 та 1392 рр., де вони перебувають у переліку подільських міст (Тихомиров 1952, с. 218). 1392 роком датовано документ, де згадується «черкаський воевода» пан Бедрих, слуга подільського князя Федора Коріатовича (Новая... 2014, с. 150). У 1393 р. відбулося захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем (ПСРЛ 1975, с. 382) — подія, пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів. Знову ж таки, як подільське місто, Черкаси постають у грамоті польської королеви Ядвіги від 1395 р. (Михайловський 2012, с. 68).

Зрозуміло, що прибічники різних теорій походження Черкас намагалися апелювати й до археологічних матеріалів, намагаючись серед них знайти вагомні аргументи на користь своїх версій.

Про «давньоруські» знахідки з Черкас. Територія Дніпро-Тясминського межиріччя, де розташовані Черкаси, знаходилася за межами Київської Русі (Кучера и др. 1984, рис. 2). У додержавний період (VIII — початок X ст.) тут проживало населення райковецької культури, котре згодом було витіснене за р. Рось войовничими племенами печенігів. З того часу територія між Дніпром і Тясмином стала пустою (принаймні для осілого населення) аж до початку литовської колонізації Середнього Подніпров'я після битви на Синіх Водах у 1362 р.

Тим не менше, в науковій літературі зустрічаємо інформацію про деякі знахідки давньоруського часу в Черкасах. Мова йде, насамперед,

про два скарби та кілька випадкових знахідок, інформація про які була оприлюднена наприкінці XIX ст. В. Антоновичем (1895, с. 98). Один із скарбів складався з західноєвропейських денаріїв XI ст., частина з яких ідентифікована, як вендки (саксенпфеніги) молодших типів (Котляр 1971, с. 46). До другого комплексу входило «чотири монетні гривні київського типу» та смарагдова намистина. Якщо тип гривень визначений вірно, то час їх побутування — XII—XIII ст. (точніше, між 1150 та 1240 рр.) (Котляр 1971, с. 51—54). Також В. Антонович згадує про знайдений в околицях Черкас «бронзовий шийний медальйон, вкритий кольоровою емаллю», який за технікою виготовлення подібний до виробів давньоруського часу. Втім, з праці сучасника В. Антоновича історика-археолога Н. Кондакова дізнаємося, що дана прикраса, яка зберігалася в мюнц-кабінеті Київського університету, насправді, походить з Васильківського повіту (Кондаков 1896, виноска на с. 139, табл. XV: 2). Тобто В. Антонович, ймовірно, припустився прикрої помилки: цей давньоруський медальйон має відношення не до наших Черкас, а до села в Поросі з такою самою назвою — центру Черкаської волості Васильківського повіту Київської губернії (нині — с. Черкас Білоцерківського р-ну Київської обл.). Чи не з цих самих Черкас Васильківського повіту походили і вищезгадані скарби: монет-вендок та «київських» гривень? Останній, начебто, знайдений у «передмісті Слобідка», але такого топоніму в м. Черкаси не існує, натомість хутір Слобідка (нині — с. Тадіївка Білоцерківського р-ну) знаходився неподалік с. Черкас. На диво, села із назвою «Черкас» чомусь взагалі не згадано в «Археологічній карті» В. Антоновича (а це, між іншим, центр волості!). З цього можна зробити здогад, що в згаданому каталозі матеріали з двох населених пунктів із схожими назвами — наших Черкас і білоцерківських — були змішані (таке цілком могло статися, адже дослідник, переважно, опрацьовував списки археологічних колекцій та донесення з волостей Київської губернії). Все це ставить під серйозний сумнів зв'язок вказаних давньоруських скарбів саме з дніпровськими Черкасами. Найвірогідніше вони мають відношення до села-тезки з Поросся, де сконцентровано значну кількість пам'яток часів Київської Русі.

До безумовно давньоруських знахідок з території Черкас відноситься залізний меч варязького типу (X ст.), випадково виявлений у 1966 р. в Дніпрі неподалік цукро-рафінадного заводу (перебуває в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею; Андрощук, Зоценко 2012, с. 120—121, рис. 84: а—б). Але ця знахідка, швидше за все, пов'язана не стільки з якоюсь давньоруською пам'яткою на території міста, скільки є випадковою знахідкою, що має відношення до варягів-русів — воїнів і торговців, які по Дніпру «ходили» на Візантію. Цим варязьким мечем перелік достовірних знахідок давньоруського часу з Черкас і обмежується...

Своєрідним історіографічним міфом є те, що на території Черкас виявлена давньоруська кераміка (Приходнюк 1971; Приходнюк, Пономаренко, Рець 1974, с. 91). Досить часто за неї помилково сприймали посуд ранньолитовського часу. Ця кераміка зберігала деякі давньоруські риси: округлободі горщики з S-подібним профілем, вінця з потовщеним і заокругленим краєм і жолобком зсередини, орнамент із візних горизонтальних ліній та хвиль на плечиках, іноді — знаки-клейма на дні. Тож і не дивно, що таку кераміку помилково ідентифікували, як давньоруську, втім замість XI—XIII ст. вона датована XIV — початком XV ст. Саме так сталося з матеріалами розкопок і розвідок, які проводив М. Пономаренко у 1950—1980-х рр. в Черкасах (Замкова гора/Пагорб Слави, Дзельногогора, городище Шпиль). У ранніх публікаціях кераміка звітти названа «давньоруською», хоча за висновком фахівців з ІА АН УРСР (М. Кучери, В. Петрашенка) серед неї немає зразків давніших за XIV ст. Те саме стосується матеріалів досліджень С. Реця на могильнику та поселенні Василиця: як би автор розкопок не бажав видати їх за XI—XIII ст., за типологією кераміки вони все одно відносяться до пізнішого (литовського) часу. Відсутність давньоруської кераміки в Черкасах визнав і М. Пономаренко, коли на початку 1980-х проводив археологічні дослідження на території міста (Куштан 2018а, с. 54). Це ж підтвердили фахівці з Інституту археології АН УРСР, котрі побували в Черкасах: «...Матеріалів, які відносяться до часів Київської Русі, нами ніде не виявлено» (Петрашенко 1982, с. 4). Таким чином було остаточно поставлено «крапку» в суперечці: чи існувало місто в давньоруський час?

Аналогічно, відсутні давньоруські матеріали й у комплексах, виявлених неподалік Черкас: Леськах, Сагунівці, Ломоватому, Боровиці (Сымонович 1960, с. 25—26, рис. 10). Вочевидь, за «давньоруську» кераміку сприймалася райковецька або ж литовська XIV—XV ст. Такі розбіжності пов'язані, перш за все, з тим, що на час дослідження вказаних пам'яток (1950-і рр.) ще не було розроблено досконалої типології середньовічної кераміки.

На основі скарбу «київських гривень», який, нібито, походив з Черкас, М. Грушевський в свій час зробив висновок про те, що це «може вказувати на існування тут поселення в домонгольську добу» і на цій підставі відсунув південний кордон Давньоруської держави на південь від Росії — до Черкас (Грушевський 1891, с. 13—14). Тому не дивно, що про гіпотетичне давньоруське поселення чи городище на місці Черкас полюбили писати й деякі черкаські історики та краєзнавці (Тканко, Найден 1958, с. 3; ред. Стещенко 1972, с. 88; Мельниченко 2002, с. 8—9). Тут також не обійшлося без містифікацій. Одна з них стосується міфічного городища Татинець в районі Черкас.

Усе почалося з літописної згадки (1187 р.) про дніпровський брід Татинець (від *ст.-рус.*

«татъ» — розбійник), що був розташований десь нижче Переяслава. На думку деяких істориків XIX ст. (М. Погодіна, М. Надеждіна і К. Неволіна), він мав знаходитися неподалік Черкас (Погодин 1850, с. 194), але ще їх сучасник М. Максимович аргументовано довів, що дане твердження є помилковим — села із назвою «Мутатинці» на протилежному від Черкас березі Дніпра, про яке писали дослідники, ніколи не існувало, натомість було с. Мутишенці (Мутихи), найменування якого зовсім не співзвучне Татинцю (Максимович 1877, с. 344, 351). Тим не менше, локалізація Татинецького броду коло теперішніх Черкас прижилася в історичній, історико-географічній та краєзнавчій літературі (сост. Барсов 1865, с. 194; пер. Махновець 1989, с. 571; Мельниченко 2002, с. 9; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 76; Моргунов 2017, с. 205, рис. 2.). Коли ж давньоруський брід став однойменним городищем, ба навіть містом? «Автором» цього непорозуміння став російський радянський археолог, майбутній академік Б. Рибаків, коли наприкінці 1940-х рр. створив карту «Схематична мапа населених пунктів домонгольської Русі, які згадуються в руських писемних джерелах» для тому академічної монографії з давньоруської історії (ред. Воронин, Каргер, Тиханова 1948, карта). На ній Татинець позначений вже не як брід, а як населений пункт (!) XII ст., причому показаний він на правій (!) стороні Дніпра (приблизно на місці Черкас). Чим керувався відомий дослідник незрозуміло. З посиланням на мапу Б. Рибаків, Татинець, як місто на Правобережжі Дніпра, постає спочатку в довідковій літературі (ред. Стрижак 1985, с. 156), а згодом — у працях черкаських істориків і краєзнавців (Мельниченко 2002, с. 9; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 80). Навіть, якщо припустити, що Татинецький брід знаходився саме тут, а при кожному броді мало би бути городище, яке його охороняло, то будувати укріплення на правому березі Дніпра (на той час — Дикому полі) було би рівнозначно самогубству. Тому й не дивно, що міста, чи бодай городища Татинця не знайти в сучасній академічній літературі, присвяченій пам'яткам давньоруського часу (Кучера и др. 1984, рис. 2; Кучера 1999, рис. 44).

Так само абсолютною вигадкою є отождествлення Черкас із літописним Чюрнаївом (Сизоненко, Сизоненко 1980) — городищем чорноклобуцького хана Чюрная, яке, насправді, знаходилося на р. Рось (Плетнева 1990, с. 86). Те ж стосується намагань деяких дослідників локалізувати в районі Черкас «Острів русів» і «Артанію», котрі згадуються в працях середньовічних арабських і перських географів (Знойко 1989, с. 38—41; Максимов, Максимов 1989, с. 116—118; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 608—610).

Отже, маємо визнати, що археологічні знахідки давньоруського часу на території Черкас практично відсутні. Воно й зрозуміло, адже місцина, де згодом постали Черкаси, знаходилася

за межами південних кордонів Київської Русі, які марковані «змівими балами», що на Правобережжі зосереджені в басейні р. Рось. Немає абсолютної впевненості в зв'язку давньоруських скарбів, згаданих В. Антоновичем, саме з дніпровськими Черкасами. За весь час археологічних досліджень на території міста не виявлено масового археологічного матеріалу (кераміки, характерних прикрас на кшталт скляних браслетів тощо), який би свідчив про існування тут давньоруського поселення чи городища. Випадкові ж знахідки поодиноких престижних речей, таких, наприклад, як меч X ст., радше вказують на функціонування жвавого торгівельного шляху «з варяг у греки», який проходив Дніпром повз територію, де згодом постали Черкаси.

Врешті-решт, судячи з археологічних даних та літописних джерел, саме вздовж правого берега Дніпра у XI—XIII ст. пролягав шлях постійних нападів половців на Поросья (Плетнева 1973, с. 26, рис. 8.). З цього приводу М. Пономаренко, полемізуючи із прибічниками давньоруського віку Черкас (С. Рецем та Г. Сизоненко) на початку 1980-х рр., справедливо зауважив: *«На цьому торному шляху крові та сліз не могли, звичайно, втриматися руські осадні»*. Далі краєзнавець з іронією зазначив: *«А чи Рець і Сизоненко, які так ратують за Черкаси доби Русі, захотіли б осісти на кривавій дорозі половецьких наскоків на Русь?»* (Пономаренко 1981, с. 19).

700-річчя міста у 1986 р.: помилка, чи свідомі містифікація? У 1986 р., по аналогії з 1500-річчям Києва у 1982 р., було гучно відзначено 700-річний ювілей Черкас. Вже ні для кого не секрет, що ця дата була «притягнута за вуха»: не було представлено ні документальних, ні археологічних доказів того, що місто заснували наприкінці XIII ст. (Куштан, Ластовський 2016, с. 157—161). Власне, основною метою тодішнього компартійного керівництва було не стільки дізнатися реальний вік міста, скільки затвердити круглу дату задля можливості залучення більших державних коштів на святкування. Безумовним позитивом стали приурочені до ювілею широкомасштабне будівництво та проведення культурних заходів. У 1985 р. урочисто відкрито нову будівлю обласного краєзнавчого музею, у 1986 р. з'явилася Площа 700-річчя Черкас, збудовано цілий ряд нових приміщень: кінотеатр «Україна», музичне училище, автовокзал, аеропорт та ін. У листопаді того ж року спеціальним указом Верховної Ради СРСР місто було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Негативом же цього процесу стало часткове «замороження» теми віку Черкас та консервація наукового пошуку дослідників щодо середньовічної історії міста. Фактично із цього моменту інші варіанти минулого серйозно навіть не розглядали (за винятком деяких напівфантастичних газетних публікацій).

За офіційною версією, яка була відкоригованим варіантом «черкеської» теорії, місто було за-

сноване у 1286 р. Роль першопоселенців відводилася міфічним «козакам-черкасам» (розбійникам з «Охматових слобід»), основне ж населення, відповідно до пануючої в ті часи марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, складалося з «біглих селян», які тікали в Придніпров'я від гніту руських і татарських феодалів. Фантазії В. Татіщева та І. Болтіна були використані для отримання відправної дати та, щоб пояснити етимологію назви міста. Компартійні пропагандисти напередодні та після ювілею 700-річчя переконували, що новоосаджений Черкаський замок являв собою *«густий зроблений з колод частокіл першопоселенців козаків-черкасів наприкінці XIII століття, що захищали себе і землі предків від згубних набігів монголо-татар»* (сост. Береза и др. 1986, с. 3). Тут варто зауважити, що поява міст у Середні віки — це не спонтанний процес. Їх заснування мало мати військово-політичні, торгівельно-економічні передумови, а ініціатива мала належати не ватагі «розбійників-черкесів», або «біглим селянам», а, насамперед, державній владі. Жодних таких передумов у часи, коли територія перебувала під владою Золотої Орди, просто не існувало. Та й походження назви Черкас не варто пов'язувати з далеким народом черкесів — існують інші етимологічні трактування (в т. ч. західного та північно-західного походження) (Куштан, Ластовський 2016, с. 171—175).

Аби «підтвердити» факт існування Черкас на початку XIV ст., пропагандисти використали згадку міста в контексті легендарних подій, пов'язаних із великим литовським князем Гедиміном (1316—1341). Мова йде про його т. зв. «київський похід», згаданий у низці литовсько-руських та українських літописів, хроніках і працях істориків, створених після XVI ст. В зв'язку з цією ситуацією доречним буде фразеологізм про реанімацію істориками-компартійцями «старого баяну», що звучить досить іронічно через наявність скульптури співця Бояна на Площі 700-річчя в місті Черкаси. Адже ще наприкінці XIX ст. історик В. Антонович довів, що цей «похід Гедиміна», не що інше, як історичний казус або містифікація (Антонович 1878, с. 56—64). Даний сюжет відсутній у більш ранніх джерелах, до того ж, завойовуючи Київські землі, Гедимін мав би боротися не з міфічними руськими князями, а з Золотою Ордою, яка за правління хана Узбека (1313—1341) була доволі сильною, щоб адекватно відреагувати на зазіхання на її улуси. Тому підкорення Волині, Київщини та Поділля відбулося лише за правління сина Гедиміна Ольгерда, коли татарська держава в період «Великої замятні» (1359—1380) переживала економічне та військове послаблення внаслідок династичних смут та епідемії чуми. Ймовірно «замовником» даної містифікації називають київського воєводу середини XVI ст. князя Януша Гольшанського, який таким чином прагнув довести свої династичні претензії на Київ і Київську землю: за сфабрикованими

літописами, саме його міфічного предка Ольгімонта Міндовговича Гольшанського, як свого «крівного»-родича, Гедимін, нібито, призначив намісником перелічених земель (у т. ч. Черкас) із титулом князя київського. З цими висновками В. Антоновича погодилися більшість дослідників того часу, в т. ч. М. Грушевський (1891, с. 482—483) і відомий фахівець із історії України литовського періоду П. Клепацький (2007, с. 334—335).

Те саме стосується й легенди про заснування Черкас, яка міститься в «Описі Канівського замку» 1552 р. За нею місто, нібито, було засноване за часів Гедиміна, котрий після «переможного походу», але вже на Крим і Північний Кавказ (!) переселив на Дніпро «п'ятигорських черкесів» (АЮЗР 1886, с. 103). Звісно ніякого такого походу Гедимін не здійснював, а переказ з'явився, як спроба канівчан відстояти свої економічні інтереси, пов'язані зі спірними з черкасцями уходами-угіддями в межиріччі Сули і Псла: останні, мов, не мають жодних прав на ці землі й взагалі є зайдами — нащадками чужинців з далекого Кавказу. Про це ще писали історики кінця XIX ст. — початку XX ст.: В. Антонович (1878, с. 62—63), М. Володимирський-Буданов (АЮЗР 1886, с. 40), М. Грушевський (1995, с. 69—70), але чомусь скромно промовчали черкаські історики 1980-х рр.

Щоб отримати офіційний «карт-бланш» на святкування, організатори 700-річчя звернулися до фахівців з Інститутів археології Москви та Києва, які надали «Наукову записку про час виникнення Черкас», підписану очільниками установ, відповідно, академіком АН СРСР Б. Рибаківим та членом-кореспондентом АН УРСР І. Артеменком (затверджена на засіданні Вченої Ради ІА АН УРСР 24.12.1985 р.). З приводу історичних згадок про Черкаси в документі справедливо зазначено: *«Писемні згадки про Черкаси є в Троїцькій, Густинській та російсько-литовських літописах. Вони відносяться до 1283—1284 рр., 1305 р., 1321—1322 рр. Однак їх достовірність оспоровалася та оспорується рядом істориків (М. М. Карамзін, А. М. Насонов, В. Т. Пашуто та ін.), які вважають, що ці відомості вказують не на документальне, а на легендарне походження оповіді»*. Достовірні ж літописні згадки про Черкаси, згідно висновку, відносяться до 1390-х рр. (Научная... 1985, арк. 9—10). Тому вся надія покладалася на археологічні докази...

Щоб «обґрунтувати» наперед визначений вік міста, у 1981 р. була створена археологічна експедиція «Черкаси». Її очолив М. Пономаренко, який на той час був головою секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. До роботи експедиції долучилися співробітники відділу охорони пам'яток археології Черкаського обласного краєзнавчого музею, а також архітектор-краєзнавець С. Рець. Наукову консультацію здійснював співробітник ІА АН УРСР М. Кучера, визнаний

фахівець у галузі давньоруської археології. Основною метою експедиції «Черкаси-1981» було здійснення археологічних досліджень на деяких відомих пам'ятках на території міста, а також доведення помилковості «давньоруської» версії заснування Черкас. Останнє завдання було успішно виконане — жодних археологічних знахідок часів Київської Русі виявлено не було. Щодо матеріалів, пов'язаних із початками Черкас, то вони були репрезентовані, переважно, фрагментами кераміки XIV—XVIII ст. Саме таку нижню хронологічну межу визначив М. Пономаренко в своїй так і не опублікованій тоді статті «Скільки років Черкасам?», де зробив висновок, що *«Черкаси осаджено в 3-й чверті XIV сторіччя»* (Куштан 2018а, с. 54). Це ж підтвердили фахівці з експедиції В. Петрашенко, які у 1982 р. проводили розвідки в Черкасах і оглянули колекцію знахідок Пономаренка: *«...зустрічаються окремі фрагменти кераміки, що датуються XIV—XV ст.»* (Петрашенко 1982, с. 4). Але у науковому звіті М. Пономаренка (1981, с. 17) та «Науковій записці» Інститутів археології нижня хронологічна межа середньовічної кераміки була знижена до кінця XIII ст. Очевидно, що це було зроблено на догоду черкаському компартійному керівництву, «заточеному» на 700-річчя. У «Науковій записці» зазначено: *«Кераміка цього типу відома на багатьох пам'ятках Південної Русі, а також за її межами (на сучасній території Білорусі та низці областей РРФСР). На добре датованих пам'ятках (Київ, Білгород, Путивль, хут. Половецький, Озаричі, Комарівка, Полоцьк, Волковиськ та ін.) ця кераміка датується кінцем — останньою чвертю XIII — початком XIV ст.»* (Научная... 1985, арк. 8). Укладачі посилалися на монографію С. Біляєвої, де подібна кераміка — тип П 26 — датована широко: кінцем XIII — XIV і, навіть, початком XV ст. (Беляева 1982, с. 84—88, рис. 29).

Насправді, тут ідеться лише про два (!) невеликі фрагменти вінчиків, виявлені М. Пономаренком (один автор знахідки датував XIV ст., інший — кінцем XIV — початком XV ст.; Пономаренко 1981, с. 4, фото 1: 1, 2; Куштан, Ластовський 2016, с. 80, рис. 109: 3, 4). Вони характеризуються масивними валікоподібними вінчиками із виїмкою зсередини та «грибоподібним» профілем (рис. 2: 1, 2), що, насправді, притаманно кераміці XIV — початку XV ст. — традиційна група, тип 3б, за О. Оногдою (2012, с. 10). У звіті М. Пономаренко, який консультувався з київськими фахівцями, зазначив, що відноситься ця кераміка до *«групи своєрідної кераміки типу Половецького та Сокильців»* з посиланням на статтю М. Кучери (1969). Але, вочевидь, краєзнавець трохи помилився, бо виявлені ним вінчики належать до традиційної групи кружальної кераміки, яка наслідувала давньоруську, «своєрідна» ж група — це посуд, виготовлений на повільному гончарному кругу, який характеризується грубим тістом і простим оформленням вінець (Оногда 2007, с. 70—74,

рис. 1)¹. Так чи інакше, кераміка обидвох груп є одночасною й М. Кучера датував такі комплекси, виявлені ним на городищах у хут. Половецькому на р. Рось та с. Сокильці на р. Південний Буг, кінцем XIV — початком XV ст. (в т. ч. на основі нумізматичних знахідок) (Кучера 1965, с. 208—210; 1969, с. 177—178, 181, рис. 5, 6).

На превеликий жаль, документ, підготовлений київським та московським археологічними інституціями, грішить цілим рядом інших помилок. По-перше, на городищі Василиця не було виявлено середньовічних матеріалів — пам'ятка функціонувала за доби пізнього енеоліту (півихинська культура) та у часи Латену (зарубинецька культура). Кераміка рубежу XIV—XV ст. виявлена під час досліджень поселення та могильника Василиця, які розташовані в заплаві навпроти городища (розкопки С. Реця у 1996—1998 рр.). Так само, з поселенням, а не з городищем пов'язана знахідка відомого Василицького скарбу 1921 р., адже виявлений він був не на горі, а на підвищенні (острові) в заплаві (Строкова 2006, с. 35). Ці помилки, напевне, були запозичені з монографії С. Біляєвої (1982, с. 115). По-друге, в «Науковій записці» невірно датований сам скарб, до якого, окрім прикрас, входило понад півсотні джучидських дирхемів та їх наслідувань. Монети, насправді, карбовані не у 1290—1312 рр., як вказано в документі та деяких наукових працях (Котляр 1971, с. 85), а значно пізніше: у діапазоні 1346/47—1375/76 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119). Відповідно, час приховання скарбу визначається в проміжку між 1376 та 1380 рр. Нарешті, в документі згадана бронзова підвіска (сережка), виявлена у 1970-х рр. коло підніжжя Дзеленьгори (рис. 2: 3). Вона має вигляд дротяного кільця, до нижньої частини якого за допомогою тонкого дроту прикріплено три ажурні кульки (зберіглась одна). Цю прикрасу віднесено до XIII—XIV ст., хоча аналогічні вироби відомі серед середньовічних матеріалів Білорусі (Гродно, Старі Юрковичі; ред. Ляўко 2001, с. 290, мал. 184: 33, 34) та Литви (Вільнюський замок)², де датовані кінцем XIV — початком XV ст. (Piliř... (б. р.), fig.). До речі, одночасно із черкаською сережкою було знайдено залізну шпору з зубчастим колищатком (рис. 2: 4) — предмет амуніції середньовічного лицаря. Аналогічні шпори походять з розкопок городища кінця XIV — початку XV ст. коло хут. Половецького (Кучера 1969, с. 178).

На чому ж базувалася офіційна версія появи Черкас? Фундаментом її, як виявляється, стали не факти, а легенди, вигадки, помилкові інтерпретації та фальшування. І саме це, врешті-решт, робить ті висновки «Колусом на глиняних ногах». З огляду на сучасний рівень знань, не існує жодних підстав вважати, що Черкаси ви-

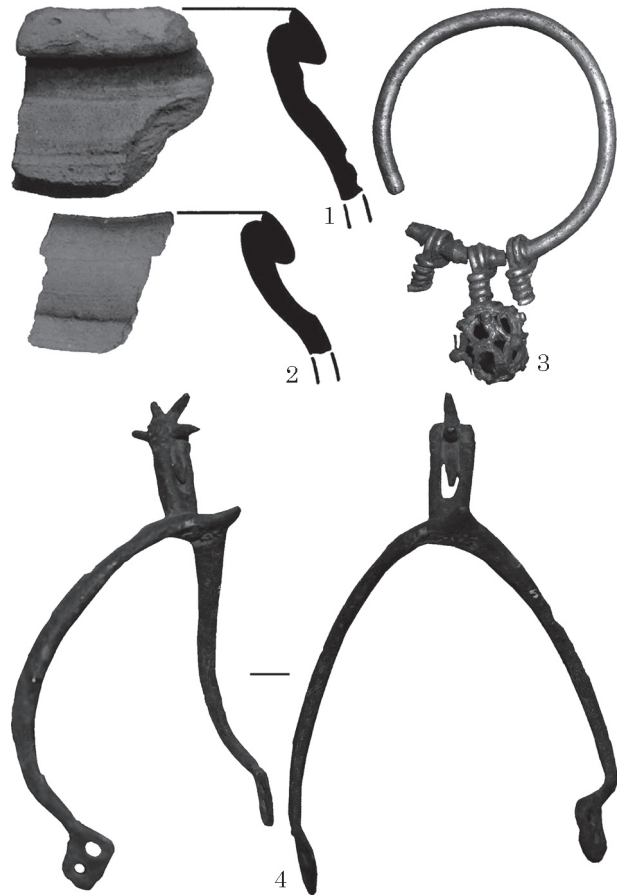

Рис. 2. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас: 1, 2 — з розкопок М. Пономаренка; 3, 4 — підніжжя Дзеленьгори, узв. Старособорний (1, 2 — кераміка; 3 — бронза; 4 — залізо)

никли наприкінці XIII ст. Натомість логіка історичних процесів у регіоні, а також археологічні матеріали вказують на те, що поява міста сталася пізніше — у другій половині або наприкінці XIV ст. Не суперечать цьому й результати археологічних досліджень, здійснених на території Черкас у останні десятиліття.

Новітні археологічні дослідження в Черкасах. Після святкування ювілею Черкас у 1986 р. на ціле десятиліття припинилося дослідження середньовічних пам'яток у межах міста. Лише за часів Незалежної України ці роботи відновилися. Їх поновлення пов'язане перш за все з С. Рецем, на той час співробітником Черкаської археологічної інспекції. Не зважаючи на аматорський рівень його досліджень та доволі нетрадиційний погляд на давню історію Черкас, ним було зроблено досить багато корисного для виявлення та збереження археологічних пам'яток на території міста. У 1996—1998 рр. С. Рецем виявлено середньовічні поселення та могильник Василиця, а також здійснено дослідження на городищі Шпиль.

Поселення Василиця (рис. 1: А: 1) розташоване в північно-західній частині міста (мікрорайон «Дахнівський»), за 5 км від історичного центру, на місці кол. с. Василиця. Пам'ятка займає піщане підвищення (бувний острів) у заплаві, обмежене

1. Кераміку обох груп виявив у Черкасах автор статті під час археологічних досліджень в районі Дзеленьгори (2020 р.) та на черкаському Подолі (2022 р.).
2. Аналогію див.: Piliř tyrimo centras «Lietuvos pilys» — http://www.lietuvospilys.lt/images/radiniai/papuosalai/VR02_5M1196.jpg.

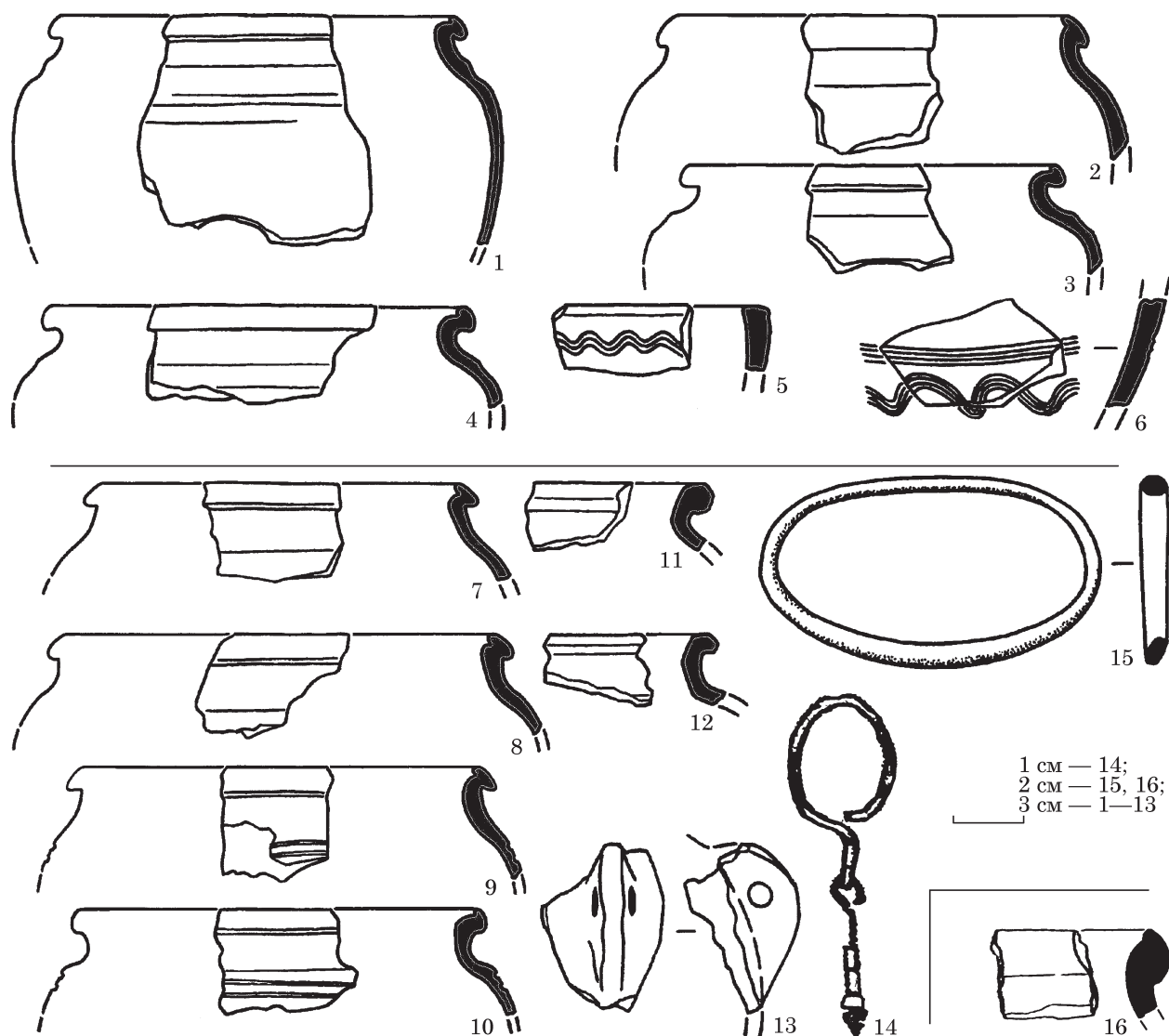

Рис. 3. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас: 1—6 — поселення; 7—15 — могильник Василиця; 16 — городище Шпиль (1—13, 16 — кераміка; 14 — бронза, скло; 15 — бронза)

з одного боку руслом Дніпра, а з другого — невеликою протокою, яка проходила попід корінною терасою (Рець 1996, с. 24—25, рис. 13, 14, 21, 22; 1998, с. 5—8, рис. 4—6). Зараз більша частина поселення зайнята приватними садибами (район вул. Праслов'янської, Сержанта Волкова, Тичини та Набережної). На ріллі та під час невеликих розкопок було здобуто колекцію кераміки кінця XIV — початку XV ст. (автор досліджень помилково датував її давньоруським часом). Це уламки біло- та сіроглиняних кружальних горщиків із яйцеподібним тулубом і S-подібно вигнутим профілем. Характерним є оформлення вінчиків: масивні з валикоподібним краєм, із виїмкою зсередини, часто грибоподібні в профілі (рис. 3: 1—4). Деякі посудини мають уступ на рівні переходу від шийки до плечиків. Більша частина горщиків без орнаменту, а решта прикрашена на плечиках кількома візними горизонтальними, а також хвилястими лініями (рис. 3: 6). Трапляються уламки посудин (амфорок?) з вузьким горлом, прикрашеним хвилястими прокресленими лініями (рис. 3:

5). Саме з цим поселенням пов'язаний згаданий вже Василицький монетно-речовий скарб кінця XIV ст., віднайдений у 1921 р. Срібні прикраси і монети знаходилися в керамічному горщику з клеймом на денці (посудина не зберіглася). Також у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею знаходяться предмети другого скарбу, який також походить з Василиці — це чотири цілих і одна половина монетних гривень т. зв. «новгородського» типу (срібних видовжених брусків, вагою бл. 190 г). Вони є частиною більшого скарбу, що складався з десятка гривень, складених до мідної посудини, також виявленого, нібито, у 1920-х рр. (Шостопа 2007, с. 48—49; Куштан, Ластовський 2016, с. 78—79, рис. 103). Цей тип гривень перебував у обігу на українських землях протягом XIV, та навіть на початку XV ст. (Котляр 1971, с. 83).

Могильник Василиця (рис. 1: А: 1) розташований поруч із поселенням в районі вул. Праслов'янської, Сержанта Волкова та Підгірної. На ньому досліджено три поховання за обрядом інгумації (Рець 1996, с. 24—25, рис. 11,

12, 16—20; Куштан 1999, с. 9, рис. 16—20). Їх здійснено в неглибоких прямокутних ямах. Невеличкі лежали випростано на спині, головою на захід та південний захід; руки простягнуті вздовж тулуба або складені на животі. Лише одне з трьох поховань (№ 1) виявилось інвентарним: у похованні жінки біля скроні знайдено мідну дротяну сережку у вигляді знака питання зі скляною підвіскою-намистиною (рис. 3: 14). Сережки подібного типу є найпоширенішими в комплексах золотоординського часу і належать переважно до XIV ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 39—40, рис. 6), але також зустрічаються в об'єктах литовського періоду на теренах України та Білорусі (Івакін 1996, с. 239, рис. 111; ред. Ляўко 2001, с. 290—291, мал. 184: 27—30, 36—39). Зокрема, така сама сережка походить з могильника коло городища Сокильці на Поділлі (Кучера 1965, с. 212, рис. 5: 12). В культурному шарі Василицького могильника траплялася кераміка, аналогічна тій, яка знайдена на поселенні: кружалні горщики із характерним вінчиком (рис. 3: 7—10), уламок амфорки «київського» типу із вертикальними ручками-вушками з отвором (рис. 3: 13). Окрім кераміки, поблизу могильника знайдено велику овальну бронзову рамку від пряжки (рис. 3: 15). Там само виявлено сліди металургійного виробництва у вигляді шматків криці та шлаків. С. Рець помілково датував Василицький могильник, як і поселення, давньоруським часом.

Кераміка, що походить із могильника та поселення Василиця, має аналогії на інших пам'ятках другої половини XIV — початку XV ст. Київщини та Поділля (Кучера 1969, рис. 5, 6; Івакін 1996, рис. 8—10, 49, 60, 67, 74, 75; Оногда 2008, с. 24, іл. 1). Не суперечить цьому й датування обох Василицьких скарбів. Звісно, матеріали цих комплексів мають опосередковане відношення до заснування Черкас — вони лише маркують час початку залюднення цього регіону Подніпров'я в післямонгольський час.

Городище Шпиль (рис. 1: А: 2) знаходиться за 3 км на північний захід від історичного центру Черкас (між ним і Василицею), на території парку Сосновий бір, поруч з готелем «Турист». Пам'ятка займає край тераси корінного берега Дніпра коло гирла великого яру, по ложу якого раніше протікав струмок. Городище має невеликі розміри: 50 × 20 м, площа 0,1 га. З напільного боку його оточує рів шириною 10 м, глибиною близько 3 м; впритул до внутрішньої сторони рову простежується вал висотою 0,8 м. Площадка городища сегментоподібної форми, сильно пошкоджена пізніми перекопами і зсувами, поверхня задернована і заросла деревами. Культурний шар пам'ятки слабо насичений знахідками. Як показали дослідження, зокрема, перетин рову, що здійснив С. Рець у 1997 р., спорудження оборонних споруд на городищі відноситься до пізньоскіфського часу (Рець 1997, с. 10—11, рис. 27—35). Серед інших знахідок на городищі трапилися фрагменти середньовічної кераміки,

подібної до тієї, що походить з Василиці. Це вінчики кружалних горщиків з потовщеним валикоподібним краєм та виїмкою зсередини (рис. 3: 16). Найімовірніше, городище Шпиль на межі XIV—XV ст. використовувалося в якості спостережний пункт, звідки відкривався хороший вид на заплаву Дніпра та протилежний лівий берег.

Дзеленьгора (рис. 1: А: 3) — середньовічне городище-замчище, розташоване в середмісті Черкас. Воно займає край висунутого в бік Дніпра мису берегової тераси між сучасними вул. Розкопною та узв. Мисливським (Куштан, Ластовський 2016, с. 81—82). До сьогодні добре простежується частина рову «старого» литовського замку по Старособорному узвозу, який оперізував первинне замчище з напільного боку. Цей рів присутній на старих планах Черкас кінця XVIII — початку XIX ст. (рис. 1: Б). Він дугою відокремлював площадку на краю мису, яка мала неправильну округлу форму діаметром близько 80 м (площа 0,5 га). Назва гори, вочевидь, пов'язана з колись розташованою поруч дзвіницею Миколаївської церкви, згаданої ще в «Описі Черкаського замку» 1552 р. (АЮЗР 1886, с. 78). В подальшому храм кілька разів перебудовувався й проіснувала на цьому місці до середини XIX ст. — зараз тут розташований Будинок природи.

Попри ряд альтернативних версій локалізації найпершого («литовського») Черкаського замку, саме в районі Дзеленьгори зосереджені археологічні матеріали кінця XIV — XVI ст., пов'язані з першими століттями існування міста (Куштан, Ластовський 2016, с. 81—85; Куштан 2018b, с. 20—22, рис. 1). З рову стародавнього замчища (узв. Старособорного) походять згадані вже сережка та шпора XIV—XV ст. (рис. 2: 3, 4). Зараз територія Дзеленьгори занята приватною забудовою. Лише у 2020 р. автору вдалося провести тут масштабні археологічні розкопки. В ході цих досліджень встановлено, що до спорудження замку тут знаходилося багатошарове поселення, репрезентоване матеріалами скіфського часу, зарубинецької та черняхівської культур. Середньовічні матеріали представлені переважно розвалами та фрагментами керамічних горщиків, які знайдені як на самому «старому» замку (узв. Старособорний, 32/1), так і на території його посади (за ровом — по вул. Байди Вишневецького, 2). Кераміка розподіляється на дві групи. До першої належать кружалні посудини, в технології та морфології яких збережені давньоруські традиції (група I, типи 3а і 3б, за О. Оногдою): добре вимішане світлоглиняне тісто, яйцеподібний тулуб, врізний орнамент у вигляді хвилі на плечиках, невисокий шийка з S-подібним вінчиком. Вінця з потовщеним валикоподібним краєм мають зсередини характерну закраїну, іноді — грибоподібний профіль (рис. 4: 1, 7—10). Друга група кераміки — т. зв. «своєрідна» — при збереженні форм попередньої, відрізняється більш грубим тістом із домішкою жорстви та характерних золотавих лусочок

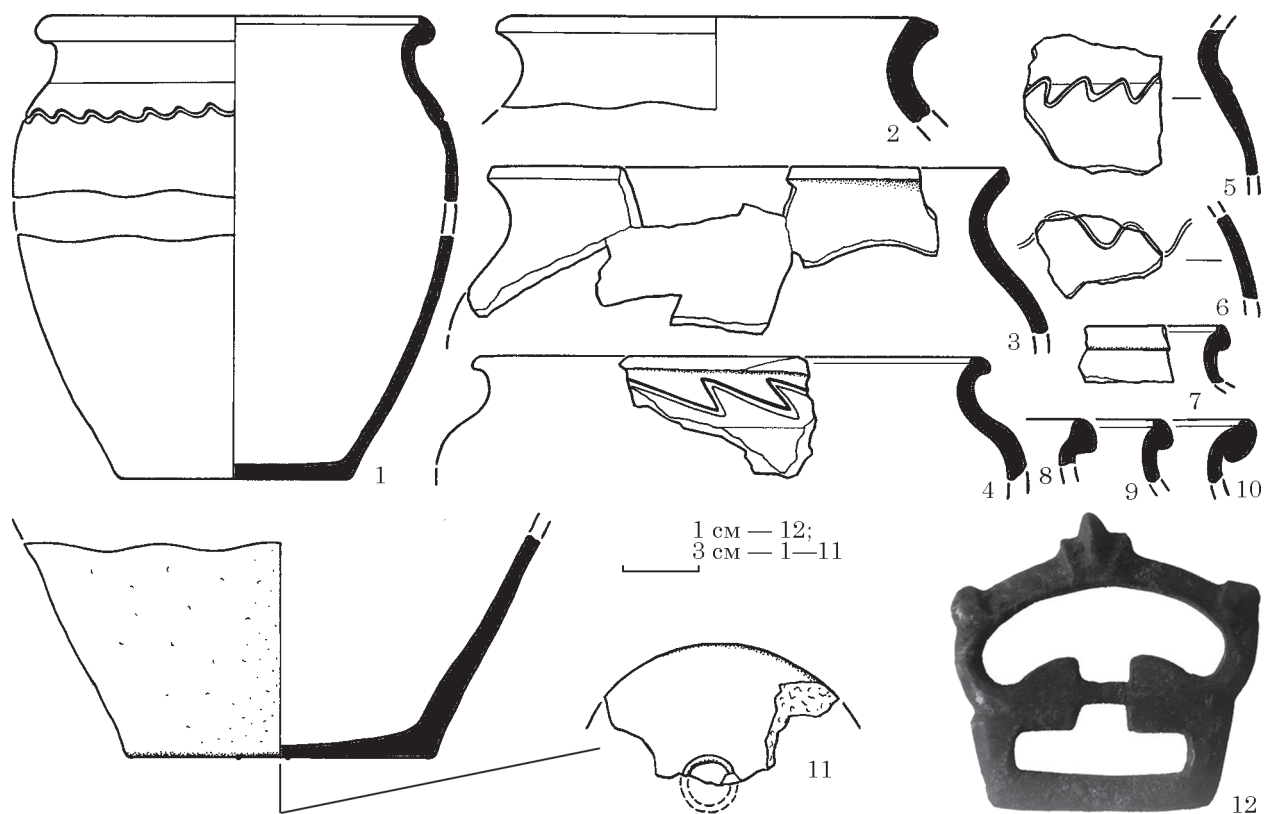

Рис. 4. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас (замчище на Дзеленьгорі та прилеглий посад): 1, 2, 5, 10, 11 — вул. Б. Вишневецького; 2; 3, 4, 6—9 — узв. Старособорний, 32/1; 12 — вул. Верхня Горова, 13 (1—11 — кераміка; 12 — бронза)

слиуди, коричневим або червонуватим кольором поверхні. Технологічною особливістю її є те, що нижня частина горщиків виглядає майже як ліпна, а верхня підправлена на повільному (ручному) гончарному крузі. Оформлення вінець, зазвичай, просте, орнаментация відсутня, або ж така сама, як на горщиках попередньої групи

(рис. 4: 2—6). На одному з денців присутнє гончарне клеймо у вигляді кільця (рис. 4: 11).

Поруч із Дзеленьгорою, на сусідньому мису (територія готелю «Дніпро» по вул. Верхній Горовій, 13) у 1996 р. в ході археологічних досліджень, які проводилися під керівництвом Л. та М. Сиволапів (результати не опубліковані), в культурному шарі, окрім матеріалів черняхівської культури, було знайдено середньовічну мідну пряжку (Куптан, Ластовський 2016, с. 80—81, рис. 111). Вона має овальну рамку, вузький прямокутний приймач, за допомогою якого з'єднувалася з ремнем, рельєфний декор у вигляді зубців (рис. 4: 12). Пряжка має аналогії серед золотоординських матеріалів XIV ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 44, рис. 7).

На початку XV ст. заселеним був не лише верхній посад, але й нижній — на Подолі, біля підніжжя Дзеленьгори. Про це, зокрема, свідчать результати невеликих за об'ємом шурфувань і розкопок, здійснених на ділянці по узв. Старособорному, 3 (Куптан, Ластовський 2016, с. 83, рис. 112). З культурного шару та заповнення господарчої ями походить серія уламків від кружальних білоглиняних горщиків з яйцеподібним тулубом, що характеризуються масивними валикоподібними вінцями, часто з борозенкою або виїмкою по внутрішньому краю (рис. 5).

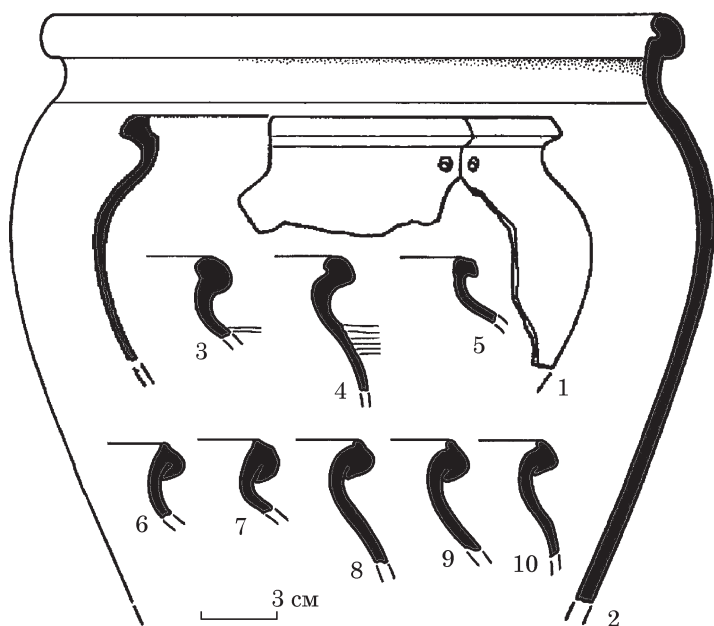

Рис. 5. Кераміка початку XV ст. з Черкас (Поділ): узв. Старособорний, 3

Плечики іноді прикрашають горизонтальні візні лінії (рис. 5: 3, 4). Один із частково реконструйованих горщиків має сліди ремонту у вигляді просвердлених отворів (рис. 5: 1).

З другої половини XV ст. посад навколо Черкаського замку на Дзеленьгорі продовжив розростатися. У середині XVI ст., як свідчить «Опис Черкаського замку» 1552 р., фортецю перебудували: для її збільшення прокопано новий рів (його залишки — по узв. Мисливському), в результаті чого старий опинився посеред «нового» замку (АЮЗР 1886, с. 77). Дерев'яно-земляний замок в районі Дзеленьгори припинив існування у 1637 р., коли його спалили поляки під час придушення козацького повстання на чолі з Павлом Бумом. Після цього новий («польський») замок перемістили на сусідній мис за 0,5 км уверх по Дніпру (суч. Пагорб Слави), де він проіснував до кінця XVIII ст. Туди ж змістився історичний центр Черкас, про що свідчить поширення культурного шару доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу (Куштан, Ластовський 2016, рис. 140).

Висновки. Поглиблений аналіз археологічних матеріалів доби Середньовіччя з Черкас, а також перебіг історичних процесів, що відбувалися в регіоні у той час, дозволяють по-новому поглянути на проблему визначення часу заснування міста. Відсутність знахідок XI—XIII ст. зводить нанівець намагання деяких істориків і краєзнавців довести давньоруський вік Черкас — частину матеріалів невірно атрибутовано, а деякі з них, як виявляється, не мають жодного відношення до нашого міста. По цій же причині не знаходять наукового підтвердження й всілякі міфи на кшталт ототожнення Черкас із Татинцем, Островом русів або Артанією.

Необ'єктивною є й «офіційна» дата заснування Черкас — 1286 рік. Святкування 700-річчя міста у 1986 р., хоч і супроводжувалося науковими пошуками, втім їх результати були сфабриковані на догоду компартійному керівництву задля отримання «круглої» дати. Для її обґрунтування основний акцент був зроблений на «черкеську» теорію про заснування міста, яка, насправді, є фальсифікацією російських істориків XVIII ст. Нечисленні археологічні знахідки — всього кілька фрагментів кераміки — дозволили тоді «підтвердити» бажану дату лише за рахунок того, що за основу був взятий нижній відрізок її доволі широкого датування — кінець XIII — початок XV ст., хоча вже тоді фахівці-археологи відзначали, що ця кераміка не старша за XIV ст.

Археологічні матеріали, виявлені на території Черкас, у т. ч. завдяки новітнім археологічним дослідженням, дозволяють з впевненістю говорити про заснування міста у другій половині або наприкінці XIV ст. Ця подія відбулася після 1362 р. (Синьоводської битви), коли армія ВКЛ звільнила від панування Золотої Орди Київщину та Поділля. На першому етапі литовської колонізації у межах сучасного міста на березі

Дніпра з'явилося кілька поселень. Вочевидь, із закінченням «Великої замятні» в Орді (після 1380 р.) зазіхання татар на втрачені території відновилися. Це призвело до зникнення неукріплених поселень на кшталт Василицького — дану подію маркують приховані скарби. Через загрозу з боку Дикого поля населення змушене було концентруватися навколо Черкаського замку на Дзеленьгорі, який поступово «обріс» посадом (Верхнім і Нижнім). Місто з початку свого існування виконувало функцію прикордонного військового форпосту, про що свідчить і посада першого документально зафіксованого черкаського «градоначальника» — воевода (командир замкової залоги) Бедрих, згаданий у 1392 р. Час появи Черкас збігається з виникненням інших подільських замків, зведених литовськими князями Коріатовичами. До 1393 р. місто належало до Подільського князівства, після його ліквідації — до Подільської землі, яка в різні періоди підпорядковувалася то Литві, то Польщі. Подільським містом Черкаси залишалися до завершення громадянської війни Свидригайла (Болеслава) Ольгердовича — такими («In terra podoliensi Castra») вони постають в т. зв. «Списку міст Свидригайла» 1432 р. (Коцебу 1835, доп. с. 8). Лише за часів київського князя Семена Олельковича (1454—1470) Черкаси входять до складу Київського князівства: є документальна згадка про те, що князь доручив своєму черкаському намісникові Свиридову провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави (АЗР 1848, с. 362). Остаточно Черкаси інкорпоровалися до Київщини після 1471 р., коли стали центром намісництва/староства Київського воеводства ВКЛ.

Не випадково археологічні знахідки кінця XIV — початку XV ст. з Черкас знаходять аналогії серед матеріалів розкопок городища в Сокильцях на Південному Бузі — Сокилецького замку, котрий згадується разом із Черкаським в переліку подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх». Дослідник Сокильця М. Кучера відзначив, що «*виникнення Сокилецького замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.), коли згідно з літописними даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози*» (Кучера 1965, с. 213). Це саме в повній мірі стосується й міста на Дніпрі. Нова інтерпретація археологічних матеріалів з Черкас та відновлення «подільської» сторінки черкаської історії дають всі підстави для перегляду дати заснування міста, принаймні, визнання «офіційної» дати такою, що не відповідає дійсності. Імперсько-радянські міфи про «черкесів» та «біглих селян», як засновників Черкас, мають бути врешті-решт остаточно розвінчані. Черкаси — місто, яке з'явилося внаслідок загальноєвропейських історичних процесів, якими, зокрема, були експансія молодшої Литовської держави на південний схід та колонізація колишніх золотоординських земель після 1362 р.

ЛІТЕРАТУРА

- АЗР 1848. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*. П.: 1506—1544. Санкт-Петербург: П. отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии.
- Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси: каталог*. Occasional Monographs, 3. Paris: АСНСВуз.
- Антонович, В. Б. 1878. *Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия*. 1. Киев: Университет.
- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.
- АЮЗР 1886. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. VII, т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700 гг.). Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.
- Барсов, Н. (сост.). 1865. *Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.)*. Материалы для историко-географического словаря России, I. Вильна: А. Сыркин.
- Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.
- Бережа, Н. И., Болтенко, В. Н., Кононенко, С. И., Назаренко, Л. Г., Ратушная, Г. И., Фесенко, Н. А. (сост.). 1986. *Черкассам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу*. Черкассы.
- Білецька, О. 2004. *Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області*. Одеса: Астропринт.
- Болтин, И. 1788. *Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка*. 1. Санкт-Петербург: Горное училище.
- Василицький... 1926. *Василицький скарб. Коротке звідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925*, с. 103-104.
- Воронин, Н. Н., Каргер, М. К., Тиханова, М. А. (ред.). 1948. *История культуры древней Руси*. 1: Домонгольский период. Материальная культура. Москва: Ленинград: АН СССР.
- Грушевський, М. 1891. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев: Императорский университет Св. Владимира.
- Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.
- Гудзенко, П. А. 1959. *Черкаська область: географічний нарис*. Київ: Радянська школа.
- Знойко, О. П. 1989. *Міфи Київської землі та події стародавні*. Київ: Молодь.
- Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. *Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть)*. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. Киев: Купола, с. 118-127.
- Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Карамзин, Н. М. 1818. *История государства Российского*. I. Санкт-Петербург: Н. Греч.
- Карамзин, Н. М. 1819а. *История государства Российского*. IV. Санкт-Петербург: Н. Греч.
- Карамзин, Н. М. 1819б. *История государства Российского*. V. Санкт-Петербург: Н. Греч.
- Клепатский, П. Г. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський.
- Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода*. 1. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.
- Коцебу, А. 1835. *Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской*. Санкт-Петербург: МВД.
- Кучера, М. П. 1965. *Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугі*. *Археологія*, XIX, с. 201-214.
- Кучера, М. П. 1969. *Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР*. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Кучера, М. П., Сухобоков, О. В., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А., Смиленко, А. Т., Орлов, Р. С., Иченская, О. В. 1984. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.
- Куштан, Д. П. 1999. *Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/11.
- Куштан, Д. П. 2006. *Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел*. В: Бокій, Н. М. (ред.). *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, с. 75-81.
- Куштан, Д. П. 2010. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2010 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/42.
- Куштан, Д. 2018а. «Скільки років Черкасам?»: неопублікований спадок Михайла Пономаренка. В: Лазуренко, В. М. (ред.). *Персоналістичний вимір історії Черкащини*. Матеріали I-ї регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження М. П. Бушина, 12 березня 2018 р. Черкаси: ЧДТУ, с. 49-54.
- Куштан, Д. П. 2018б. *Історія черкаських замків (XIV—XVIII ст.)*. В: Степенькіна, П. Я. (ред.). *Україна — на шляху до Незалежності*. Матеріали науково-практичної конференції, 6 грудня 2017 р. Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І. В., с. 20-28.
- Куштан, Д. П. 2019. *Черкаси — форпост Східного Поділля у XIV—XV століттях*. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 16 жовтня 2019 р. Вінниця: Твори, с. 92-100.
- Куштан, Д. П. 2020. *Звіт про археологічні розкопки в середмісті Черкас у 2020 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2020.
- Куштан, Д. П., Овчинников, Е. В. 2003. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки у Черкаській області за 2003 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/142.
- Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.
- Ляўко, В. М. (ред.). 2001. *Археологія Беларусі*. 4: Памнікі XIV—XVIII ст. Мінск: Беларуская навука.

- Максимов, Є. В., Максимов, С. Є. 1989. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики. *Археологія*, 1, с. 114-119.
- Максимович, М. А. 1877. *Собрание сочинений*. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев: М. П. Фриц.
- Мариновський, Ю. Ю. 1991. Ще раз про назву міста Черкаси. *Мовознавство*, 4, с. 62-65.
- Мариновський, Ю. Ю. 1999. Касожський етнос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X—XI ст. *Український археографічний щорічник*, 3—4, с. 88-97.
- Маркевич, Н. 1842. *История Малороссии*. I. Москва: Август Семен.
- Масненко, В. В., Поліщук, В. Т. (ред.). 2017. *Черкащина: історія краю та його людності*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.
- Мельниченко, В. М. 2002. Місто над Дніпром (історія Черкас від найдавніших часів). *Краєзнавство Черкащини*, 6, с. 5-14.
- Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV—70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора.
- Михайловський, В. М. 2017. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82.
- Моргунов, Ю. Ю. 2017. К изучению трасс кочевых набегов на Южную Русь. В: Чернецов, А. В. (ред.). *Памятники средневековой археологии Восточной Европы. К юбилею М. Д. Полубояриновой*. Москва: ИА РАН, с. 201-208.
- Научная... 1985. *Научная записка о времени возникновения города Черкасы*. Державний архів Черкаської області, ф. Р-4313, оп. 5, спр. 1287, арк. 8-11.
- Новая... 2014. Новая грамота князя Федора Коритовича 1392 г. *Беларуская даўніна*, 1, с. 147-150.
- Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум*, 27: Археологічні студії, с. 70-74.
- Оногда, О. В. 2008. Керамічні комплекси XIV—XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу. В: Колпакова, В. М. (ред.). *Лаврський альманах*, 21, 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 24-31.
- Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпряниці другої половини XIII—XV ст.* Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Петрашенко, В. А. 1982. *Отчёт о разведочных работах в городе Черкасы и его окрестностях в 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/36.
- Плетнева, С. А. 1973. *Древности Черных Клобуков*. Свод археологических источников, Е1-19. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1990. *Половцы*. Москва: Наука.
- Погодин, М. 1850. *Исследования, замечания и лекции о русской истории*. IV: Период удельный (1054—1240). Москва: Университетская типография.
- Погодин, М. 1857. *Исследования, замечания и лекции о русской истории*. V: Период удельный. Москва: Университетская типография.
- Пономаренко, М. Ф. 1981. *Експедиція «Черкаси-1981»*. Звіт. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/151.
- Пономаренко, М. Ф. 1991. Черкаси: таємниця топоніма. *Український історичний журнал*, 4, с. 67-76.
- Похилевич, Л. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии*. Киев: Киево-Печерская Лавра.
- Приходнюк, О. 1971. Свідки далеких віків. З археологічного літопису Черкас. *Черкаська правда*, 16 листопада.
- Приходнюк, О. М., Пономаренко, Л. М., Рець, С. К. 1974. Археологічні пам'ятки в Черкасах. *Археологія*, 14, с. 91-93.
- ПСРЛ 1843. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1846. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1862. *Полное собрание русских летописей*. Т. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: Э. Прац.
- ПСРЛ 1914. *Полное собрание русских летописей*. Т. XXII: Русский хронограф, ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. Петроград.
- ПСРЛ 1975. *Полное собрание русских летописей*. XXXII: Хроники: литовская и жмойская, и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва: Наука.
- Рець, С. К. 1996. *Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/71.
- Рець, С. К. 1997. *Звіт про археологічні розвідки в Черкасах 1997 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/116.
- Рець, С. К. 1998. *Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1998 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/104.
- Ригельман, А. 1847. *Летописное повествование о Малой России, её народе и козаках вообще*. Москва: Университетская типография.
- Сердюк, А. 1980. Скільки років Черкасам? *Черкаська правда*, 27 січня.
- Сизоненко, Г., Сизоненко, Ф. 1980. Слід в історії. *Черкаська правда*, 6 липня.
- Стешенко, О. Л. (ред.). 1972. *Історія міст і сіл Української РСР*. 24: Черкаська область. Київ: УРЕ АН УРСР.
- Стрижак, О. С. (ред.). 1985. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка.
- Строкова, Л. 2006. Золотоординський скарб з Василівців. *Пам'ятки України: історія та культура*, Спецвипуск, с. 34-43.
- Симонович, Э. А. 1960. Раскопки поселения Ломоватое 2. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 79, с. 21-26.
- Татищев, В. Н. 1769. *История Российская с самых древнейших времён*. Кн. 1, ч. 2. Москва: Императорский Московский Университет.
- Татищев, В. Н. 1773. *История Российская с самых древнейших времён*. Кн. 2. Москва: Императорский Московский Университет.
- Тихомиров, М. Н. 1952. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки*, 40, с. 214-259.
- Тканко, О., Найдено, С. 1958. *Черкаси. Короткий нарис*. Черкаси.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Археологические памятники. Москва: МГУ.
- Шостопал, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

REFERENCES

- AZR 1848. *Akty, odnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. II: 1506—1544. Sankt-Peterburg: II otdelenie Sobstvennoi E. I. V. Kantseliarii.
- Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: katalog*. Ossasional Monographs, 3. Paris: ACHCByz.
- Antonovich, V. B. 1878. *Ocherk istorii Velikogo kniazhestva Litovskogo do poloviny XV stoletia*. 1. Kiev: Universitet.
- Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: *Drevnosti*, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.
- AIUZR 1886. *Arkhiw Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. Ch. VII, t. I: Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii (1386—1700 gg.). Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.
- Barsov, N. (sost.). 1865. *Geograficheskii slovar Russkoi zemli (IX—XIV st.)*. *Materialy dlia istoriko-geograficheskogo slovaria Rossii*, I. Vilna: A. Syrkina.
- Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii)*. Kiev: Naukova dumka.
- Bereza, N. I., Boltenko, V. N., Kononenko, S. I., Nazarenko, L. G., Ratushnaia, G. I., Fesenko, N. A. (sost.). 1986. *Cherkasam 700 let. Podborok dokumentov i materialov v pomoshch propagandistskomu aktivu*. Cherkassy.
- Biletska, O. 2004. *Podillia na zlami XIV—XV st.: do vytkov formuvannia istorichnoi oblasti*. Odesa: Astroprynt.
- Boltin, I. 1788. *Primechaniia na istoriiu drevnei i nyneshnei Rossii g. Leklerka*. 1. Sankt-Peterburg: Gornoe uchilishche.
- Vasylytskyi... 1926. *Vasylytskyi skarb. Korotke zvidomlenia VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 103-104.
- Voronin, N. N., Karger, M. K., Tikhanova, M. A. (ed.). 1948. *Istoriia kultury drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Grushevskii, M. 1891. *Ocherk istorii Kievskoi zemli ot smerti Iaroslava do kontsa XIV stoletia*. Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.
- Hrushevskii, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VII: Kozatski chasy — do roku 1625. Kyiv: Naukova dumka.
- Hudzenko, P. A. 1959. *Cherkaska oblast: heohrafichnyi narys*. Kyiv: Radianska shkola.
- Znoiko, O. P. 1989. *Mify Kyivskoi zemli ta podii starodavni*. Kyiv: Molod.
- Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. *Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasylitsy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast)*. In: Khromov, K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukrainie*. II: Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv. Kiev: Kupola, s. 118-127.
- Ivakin, H. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — sereidyna XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.
- Karamzin, N. M. 1818. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: N. Grech.
- Karamzin, N. M. 1819a. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. IV. Sankt-Peterburg: N. Grech.
- Karamzin, N. M. 1819b. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. V. Sankt-Peterburg: N. Grech.
- Klepatskii, P. G. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskii.
- Kondakov, N. P. 1896. *Russkie klady: issledovanie drevnostei velikokniazheskogo perioda*. 1. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Kotliar, M. F. 1971. *Hroshovi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kotsebu, A. 1835. *Svitrigailo, velikii kniaz litovskii, ili Dopolnenie k istoriiam Litovskoi, Rossiiskoi, Polskoi i Prusskoi*. Sankt-Peterburg: MVD.
- Kuchera, M. P. 1965. *Serednovichne horodyshche bilia s. Sukiltis na Pivdennomu Buzi. Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.
- Kuchera, M. P. 1969. *Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiki na terytorii URSR*. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.
- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V., Beliaeva, S. A., Blazhevich, N. V., Gorishnii, P. A., Smilenko, A. T., Orlov, R. S., Ichenskaia, O. V. 1984. *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprov'ia (arkheologicheskaja karta)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kushtan, D. P. 1999. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u Cherkaskii oblasti za 1999 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/11.
- Kushtan, D. P. 2006. *Rannia istoriia mista Cherkasy na osnovi arkheolohichnykh dzherel*. In: Bokii, N. M. (ed.). *Pivnichne Prychornomor'ia i Krym u dobu serednovichchia (XIV—XVI st.)*. *Materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii, prysviachenoii 10-littiu arkheolohichnykh doslidzhen zolotoordynskoi pam'iatky v s. Torhovytisi*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, s. 75-81.
- Kushtan, D. P. 2010. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2010 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/42.
- Kushtan, D. 2018a. «Skilky rokiv Cherkasam?»: neopublikovanyi spadok Mykhaila Ponomarenka. In: Lazurenko, V. M. (ed.). *Personalistychnyi vymir istorii Cherkashchyny. Materialy I-i rehionalnoi istoriko-kraieznauchoi konferentsii, prysviachenoii 80-richchii z dnia narodzhennia M. P. Bushyna*, 12 bereznia 2018 r. Cherkasy: ChDTU, s. 49-54.
- Kushtan, D. P. 2018b. *Istoriia cherkasskykh zamkiv (XIV—XVIII st.)*. In: Stepenkina, P. Ya. (ed.). *Ukraina — na shliakh do Nezalezhnosti. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii, 6 hrudnia 2017 r.* Korsun-Shevchenkovskiy: Maidachenko I. V., s. 20-28.
- Kushtan, D. P. 2019. *Cherkasy — forpost Skhidnoho Podillia u XIV—XV stolittakh*. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii, 16 zhovtnia 2019 r.* Vinnytsia: Tvory, s. 92-100.
- Kushtan, D. P. 2020. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky v seredmisti Cherkas u 2020 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2020.
- Kushtan, D. P., Ovchynnykov, E. V. 2003. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky u Cherkaskii oblasti za 2003 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/142.
- Kushtan, D., Lastovskii, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv: Cherkasy: IA NAN Ukrainy.
- Liauko, V. M. (ed.). 2001. *Archaeolohija Bielarusi*. 4: Pomniki XIV—XVIII st. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. 1989. *Litopysne misto Zarub za danymy arkheolohii, istorii ta linhvistyky. Arkheolohiia*, 1, s. 114-119.
- Maksimovich, M. A. 1877. *Sobranie sochinenii*. II: Otdely: istoriko-topograficheskii, arkheologicheskii i etnograficheskii. Kiev: M. P. Frits.
- Marynovskii, Yu. Yu. 1991. *Shche raz pro nazvu mista Cherkasy. Movoznavstvo*, 4, s. 62-65.
- Marynovskii, Yu. Yu. 1999. *Kasozhskiy etnos i hipoteza pro pochatok mista Cherkasy v X—XI st. Ukrainskyi arkheolohichnyi shchorichnyk*, 3—4, s. 88-97.
- Markevich, N. 1842. *Istoriia Malorossii*. I. Moskva: Avgust Semen.
- Masnenko, V. V., Polishchuk, V. T. (ed.). 2017. *Cherkashchyna: istoriia kraiu ta yoho liudnosti*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A.
- Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.
- Melnychenko, V. M. 2002. *Misto nad Dniptom (istoriia Cherkas vid naidavnishykh chasyv). Kraieznavstvo Cherkashchyny*, 6, s. 5-14.
- Mykhailovskii, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakh ta v druhii polovini XIV — 70-ky rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora.
- Mykhailovskii, V. M. 2017. *Formuvannia terytorii istorychnoho Podillia u druhii polovini XIV st. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, s. 67-82.
- Morgunov, Iu. Iu. 2017. *K izucheniiu trass kochevykh nabegov na Iuzhnuu Rus. In: Chernetsov, A. V. (ed.). Pamiatniki srednevekovoi arkheologii Vostochnoi Evropy. K iubileiu M. D. Poluboiarinovoi*. Moskva: IA RAN, s. 201-208.
- Nauchnaia... 1985. *Nauchnaia zapiska o vremeni vznikhovennia goroda Cherkassy*. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti, f. R-4313, op. 5, spr. 1287, ark. 8-11.
- Novaia... 2014. *Novaia hramota kniazia Fedora Koryatovycha 1392 h. Belaruskaja daŭnina*, 1, s. 147-150.

- Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamoholskoho chasu. *Mahisterium*, 27: Arkheolohichni studii, s. 70-74.
- Onohda, O. V. 2008. Keramichni komplekxy XIV—XVI stolit z rozkopok na terytorii Staroho Arsenalu. In: Kolpakova, V. M. (ed.). *Lavrskiy almanakh*, 21, 8: Pecherska fortetsia ta Kyivskiy Arsenal: novi doslidzhennia, s. 24-31.
- Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddniprianshchyny drugoi polovyny XIII—XV st.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Petrashenko, V. A. 1982. *Otchet o razvedochnykh rabotakh v gorode Cherkassy i ego okrestnostiakh v 1982 g.* NA IA NAN Ukraini, f. 64, 1982/36.
- Pletneva, S. A. 1973. *Drevnosti Chernykh Klobukov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-19. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1990. *Polovtsy*. Moskva: Nauka.
- Pogodin, M. 1850. *Issledovaniia, zamechaniia i leksii o russkoi istorii. IV: Period udelnyi (1054—1240)*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Pogodin, M. 1857. *Issledovaniia, zamechaniia i leksii o russkoi istorii. In: Period udelnyi*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Ponomarenko, M. F. 1981. *Ekspedytsiia «Cherkasy-1981»*. *Zvit*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/151.
- Ponomarenko, M. F. 1991. Cherkasy: taiemnytsia toponima. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 67-76.
- Pokhilevich, L. 1864. *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kiev-Pecherskaia Lavra.
- Prykhodniuk, O. 1971. Svidky dalekykh vikiv. Z arkheolohichnoho litopysu Cherkas. *Cherkaska pravda*, 16 lystopada.
- Prykhodniuk, O. M., Ponomarenko, L. M., Rets, S. K. 1974. Arkheolohichni pam'iatky v Cherkasakh. *Arkheolohiia*, 14, s. 91-93.
- PSRL 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatievskaiia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1846. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentievskaiia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1862. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. IX: VIII. Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisiu. Sankt-Peterburg: E. Prats.
- PSRL 1914. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. XXII: Russkii khronograf, ch. 2: Khronograf zapadno-russkoi redaktsii. Petrograd.
- PSRL 1975. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. XXXII: Khroniki: litovskaia i zhmoiskaia, i Bykhovtsa; Letopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pantiyrnogo. Moskva: Nauka.
- Rets, S. K. 1996. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky i sposterzhennia v raioni m. Cherkasy 1996 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1996/71.
- Rets, S. K. 1997. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Cherkasakh 1997 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/116.
- Rets, S. K. 1998. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky i sposterzhennia v raioni m. Cherkasy 1998 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/104.
- Rigelman, A. 1847. *Letopisnoe povestvovanie o Maloi Rossii, ee narode i kozakakh voobshche*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Serdiuk, A. 1980. Skilky rokiv Cherkasam? *Cherkaska pravda*, 27 sichnia.
- Syzonenko, H., Syzonenko, F. 1980. Slid v istorii. *Cherkaska pravda*, 6 lypnia.
- Steshenko, O. L. (ed.). 1972. *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR*. 24: Cherkaska oblast. Kyiv: URE AN URSR.
- Stryzhak, O. S. (ed.). 1985. *Etymolohichniy slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Strokova, L. 2006. Zolotoordynskiy skarb z Vasylytsiv. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, Spetsvypusk, s. 34-43.
- Symonovich, E. A. 1960. Raskopki poseleniia Lomovatoe 2. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 79, s. 21-26.
- Tatishchev, V. N. 1769. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*. Kn. 1, ch. 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii Universitet.
- Tatishchev, V. N. 1773. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*. Kn. 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii Universitet.
- Tikhomirov, M. N. 1952. *Spisok russkikh gorodov dalmikh i blizhnikh*. *Istoricheskie zapiski*, 40, s. 214-259.
- Tkanko, O., Naiden, S. 1958. *Cherkasy. Korotkyi narys*. Cherkasy.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov*. *Arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.
- Shostopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.

D. P. Kushtan

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN CHERKASY IN THE CONTEXT OF CITY FOUNDATION DEBATES

This paper deals with the archeological findings dated to the Medieval Age which come from Cherkasy and represent the time of the origin of this city. These data are crucial for solving the issue of Cherkasy foundation.

The lack of Old Rus findings (11th—13th centuries) disprove the «Chorni Klobuky» and «Kasogi» versions of the city origin. Also the «official version» of Cherkasy foundation by the Northern Caucasus Cherkessians in 1286 (700 anniversary was celebrated in 1986) is not confirmed by the empirical evidence. Argumentation of this version is in fact only the repeating of legends and mystifications of Russian historians of the 18th century. The «Cherkessy» theory of the foundation of a city and origin of its name is not supported by any evidence. It is based on mixture of facts and similar pronunciation of «Cherkasy» and «Cherkessy». At the same time, the proposed here «Lithuanian» version of the foundation of a city is confirmed by linguistic analysis of city's name and logic of historical processes.

Archeological finds from Cherkasy, especially the ones obtained in the last dozens years, indicate the origin of the city in the second half or the late 14th century. It was caused by the victory of Lithuanian-Rus army headed by the Great Prince Olherd at Syni Vody in 1362. Cherkasy castle was built as the south-eastern outpost of the Lithuanian colonization. The castle was first documented in the 1390s. At first, these documents recognize Cherkasy as the part of Koriatovychi Princedom, a vassal of Lithuania.

Keywords: Cherkasy, 700 anniversary, the Middle Ages, archaeological data, The Lithuanian Great Princedom.

Одержано 27.04.2022

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KUSHTAN Dmytro P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

